

MIKLÓS PÉTER*

AZ APOSTOLI KIRÁLYSÁG ÉS A PROTESTÁNS KORMÁNYZÓ
Horthy Miklós és a katolikus főpapok

THE APOSTOLIC MONARCHY AND THE PROTESTANT REGENT
Miklós Horthy and the catholic prelates

ABSTRACT

The hungarian catholic church had better political potentials in the Horthy-age (1920–1944), like formerly, in the years of the Austro-Hungarian Monarchy (1867–1918). At that time the catholicism was presented in the life of the state (parliamentary system, administration etc.) as well the world of education and the units of the regular army. However, it was a great conflict between the catholic prelates and the protestant regent. Then the heads of the hungarian church (archbishop János Csernoch, after archbishop Jusztinián Serédi) supported the enthronisation of the Habsburg family. After the death of the last hungarian king, Charles IV., the majority of the bishops believed that the legal head of state, not Miklós Horthy, but Otto Habsburg, the son of King Charles. It's important that the catholic morality was one of the founders of the era's official (christian and national) ideology (through the political working of bishop Ottokár Prohászka and Béla Bangha, jesuit priest). By the end of the period between the two world wars were created common interests of the church and the state (an international manifestation was the Eucharistic World Congress 1938 in Budapest). In this study the author presents the evolution of connect of the catholic prelates and the protestant regent, based on contemporary reminiscences and previously unknown archival sources.

A katolikus egyház Horthy-korszakban betöltött szerepének megítélése és interpretációja az elmúlt csaknem hét évtized történetírásában többször változott. A Rákosi-korszakban antiklerikális marxista alapon igyekeztek bizonyítani, hogy a Horthy-rendszer fasizmus volt és hogy a történelmi keresztény egyházak – élükön a katolikus felekezettel –, a „klerikális reakció” képviselői a Horthy vezette „fasiszta diktatúrát” hűen kiszolgálták.¹ 1990-re és az azt követő időszakra – miközben a téma szakirodalma szinte könyvtárryira gyarapodott – alapvetően két irányzat volt megkülönböztethető. Az egyik a katolikus egyház történetét a köztörténet és a művelődéstörténet speciális területének tekinti, és ezekhez hasonló módszerekkel, nagyjából azonos források alapján vizsgálja.² A másik – a hagyományosan „klerikálisnak” nevezett – megközelítés az egyháztörténetet a teológia részének tartja, s kvázi apologetikus hangvétellel tárgyalja a történelmi eseményeket, értelmezi az adatokat és fogalmazza meg konklúzióit.³ Csak a legutóbbi időszakban – az elmúlt bő másfél évtizedben – jelenhettek meg történeti tárgyilagossággal és megfelelő forráskritikával készült, ideológiai és vallási ballasztoktól mentes szakmunkák.⁴

A katolikus egyház a Horthy-korszakban sokkal inkább jelen volt a törvényhozásban, a közigazgatásban és az állami reprezentáció színterén, mint a dualizmus éveiben. A világháborús vereség és az 1918–19-es forradalmi rendszerek – és ezzel a történelmi Magyarország – összeomlása után jelentkező konzervatív fordulatnak és a keresztény nemzeti ideológia (és annak más-más réteget és társadalmi-politikai csoportot megszólító és mobilizáló irányzatai) szellemi és fizikai térnyerésének eredményeként.

* Dr. Miklós Péter PhD történész, oktató, Szegedi Tudományegyetem.

A katolicizmus politikai befolyása a hadseregben is érződött. 1920-ban megszervezték az önálló magyar tábori püspökséget, amelynek első főpapja Zadavec Izván ferences szerzetes lett. A tábori lelkészek a laktanya területén laktak és tiszti rangot kaptak, ezzel a tisztkar tagjai lettek. Gyakran előfordult, hogy szentmiséket vagy más liturgikus cselekményeket a kaszárnya területén végeztek. A laktanyán kívüli templomban vasárnapi vagy ünnepnap misén általában a tisztkar katolikus része együtt jelent meg, s egymás mellett ültek a katonai vezetők – ezzel is demonstrálva a hadseregnek a katolikus egyház iránti lojalitását. A dualizmus liberális szellemű időszakában az állam és az egyházak, a hadsereg és a vallások szétválasztottságát és elkülönülését igyekeztek megjeleníteni, így az előbb leírt jelenségek és események többnyire elképzelhetetlenek voltak.

A református kormányzó mellett a Horthy-korszak nagy részében nem a katolikus felekezethez tartozott a miniszterelnök: Bethlen Izván (1921–1931) és Darányi Kálmán (1936–1938) református, Gömbös Gyula (1932–1936) evangélikus vallású volt. Bár a politikai elitben a protestáns felekezet túlreprezentált volt, a kormányzó és kormányfői több minisztériumban is ügyeltek a tisztségviselők vallási hovatartozására. Ennek jegyében például gyakorlat volt – a legnagyobb lélekszámú katolikus egyházra való tekintettel –, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszteri széket katolikus vallású politikussal töltötték be. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium első (katolikus) ügyosztálya élén mindig katolikus lelkész állt, de a közoktatási osztály vezetését is gyakran katolikus szerzetespap látta el. Fennállása alatt a népjóléti és munkaügyi tárca mindkét minisztere – Vass József és Ernst Sándor – katolikus pap (és nem utolsósorban keresztény párti politikus) volt.

A két világháború közötti Magyarországon a katolikus egyház az emberek mindennapjaiban is jelen volt. Ennek egyik legfontosabb megnyilvánulása az oktatási rendszerben betöltött szerep: a közoktatásban és a felsőoktatásban ugyanis kötelező tantárgyként szerepelt a hit- és erkölcsstan, s a történelmi egyházak közül – az ország lakóinak vallási megoszlásának arányában – a katolikus egyház valláserkölcsei tanításait oktatták a legtöbb iskolában. De tradicionálisan a szociális érintkezésnek, a (lokális) közösségélmény szerzésének, valamint bizonyos társadalmi rétegek és csoportok koherenciája kifejezésének szcénái a katolikus egyház szakrális szertartásai voltak (például búcsúünnep, körmenetek, lelkigyakorlatok). A római egyház – hasonlóan a többi történelmi felekezethez – egészségügyi intézmények, árvaházak és szeretetotthonok fenntartásával a szociálpolitikában is megjelent (ezzel állami feladatköröket ellátva). Az önszerveződő közösségek és katolikus egyesületek révén a civil szférában is nagy szerep jutott az egyháznak. A katolicizmushoz kötődő hitbuzgalmi és karitatív társadalmi szervezeteket – a konstans egyházi kontrolljukat is biztosító – országosan egységes organizáció, az Actio Catholica (Katolikus Akció) fogta össze.⁵

Amikor Horthy Miklóst 1920. március 1-jén a Magyar Királyság kormányzójává választották, államfői jogköre valamivel korlátozottabb volt, mint az uralkodóé. Így például nem gyakorolhatta a – Magyarország apostoli királyát 1918-ig megillető – főkegyúri jogot. A *ius supremae patronatus* alapján a magyar államfőnek jogában állt a magyarországi tényleges javadalmas és címzetes katolikus egyházi méltóságokat adományozni. A főpapi székeket a király töltötte be, s a magyar közjog szerint a püspöki kinevezést érvényesnek kellett tekinteni és az új főpásztort javadalmába és püspöki egyházigazgatási joghatóságába be kellett iktatni, függetlenül attól, hogy a pápai megerősítés (*preconisatio*) megtörtént-e vagy sem. 1920 után – bár legtöbbször a magyar kormány politikai akaratának és az egyházi vezető réteg javaslatainak figyelembe vételével – a pápa nevezte ki a főpapokat.

Horthy – mint emlékiratiból is kiderül – különösen a püspöki kar tagjainak nagy vagyoni feletti rendelkezése és politikai befolyása miatt nem tartotta szerencsésnek, hogy mint kormányzó nem rendelkezett a főkegyúri jogkörrel. „...joggal eshetett kifogás alá a főkegyúri jog gyakorlásának elvonása, mert ennek következtében az a hatáskör, amely Szent Izván óta megillette a

magyar királyokat, most a pápára szállott. A püspökök kinevezése tulajdonképpen a velejárok felsőházi tagságnak és a nagy vagyon haszonélvezetének adományozását is jelenti, s ez nagyon is megindokolja, hogy ezt a jogot a kormányzó is gyakorolhassa. Arra az esetre is kínálkozott megoldás, ha a kormányzó protestáns: a hercegprímás bevonása a döntésbe.⁶

Horthy Miklós 1919 augusztusában az ellenforradalmi kormány hadügyminisztereként a patinás szegedi Kass Szálló egyik első emeleti részében rendezkedett be.⁷ Egyik fő támogatója a már említett konzervatív Zadravecz páter – és a vezetése alatt álló alsóvárosi parasztpolgári réteg – volt. A későbbi kormányzó szinte minden nap ellátogatott Szeged–Alsóvárosra, ahol Zadravecz Istvánnal ideológiai kérdésekről, politikai tendenciákról és perspektívákról beszélgettek.⁸

A nagyhatású szónok Zadravecz nyilvános beszédeiben és írásaiban később is gyakran párhuzamot vont a Szegedről való indulás hasonlatából kiindulva a kormányzó Hunyadi János és Horthy Miklós, valamint – eléggé szerénytelen módon – a ferences Kapisztrán Szent János és saját maga között. Egyik ima- és elmélkedő könyvében a következőképp fogalmazott – „a tizenhárom vármegyés csonkaságban” lévő Magyarország kapcsán – magyar nemzet harcairól. „A létért folyt a harc – de hányszor. Magyarország, Regnum Marianum létéért... Török-, tatárdúlások és egyéb veszedelmek idején. Különösen a másfél százados török viaskodásban... Akkor láttunk Hunyadiakat rózsafüzéres karddal harcolni, akkor vonultak Budáról, Szegedről, Duna-Tisza tájairól Kapisztrán seregei...”⁹

Ezt az analógiát – a tizenötödik századi nemzeti uralkodócsalád sikereinek hosszú sorolásával – a harmincas évek végén, negyvenes évek elején is hangoztatták, így kísérelve meg történetileg megalapozni Horthy dinasztiaalapítási kísérletét. Zadravecz István és Horthy jó kapcsolatának jele volt, hogy a kormányzó később a katolikus tábori püspöki székbe ültette szövetségesét (akinek aztán a frankhamisítási botrányba való belekeveredése miatt kellett távoznia a főpapi stallumból 1927-ben).¹⁰ „A Hunyadiak óta nem volt még nemzetség, amely annyit szolgált volna a nemzetnek, amelynek annyit köszönhattünk volna, mint nekik. Nem volt még család, amely annyira hozzánk nőtt volna, amelyik annyira vér lett volna vérünkéből, lélek a lelkünkéből: vigaszunk, büszkeségünk, reménységünk.”¹¹ – olvashatjuk egy 1942 októberéből származó pamfletben, amely a kormányzó unokájának VI. István néven történő trónra lépését javasolja. Azt nem tudni, hogy ez a gondolat a kormányzó köreiből származott-e (s a közvélemény „tesztelésére” jelent meg), vagy éppen ellenfelei igyekeztek ezzel lejáratni Horthyt, bizalmatlanságot ébreszteni iránta s ezzel politikai instabilitást generálni a háborúba sodródott országban.

1922 áprilisában a magyar legitimista politikusok – miután értesültek IV. Károly haláláról – találkoztak ifjabb Andrassy Gyula gróf lakásán. Itt jelen volt többek között Apponyi Albert gróf, Zichy János gróf, Haller István (mindhárman volt vallás- és közoktatásügyi miniszterek), Rakovszky István (katolikus néppárti politikus, a második királypuccs idején IV. Károly kinevezett miniszterelnöke), Friedrich István (volt miniszterelnök), Gratz Gusztáv (egykori pénzügy-, illetve külügyminiszter), Windischgrätz Lajos herceg, valamint a legitimistákkal együttműködő nemzeti liberális Ugron Gábor és Vázsonyi Vilmos. A döntő többségben konzervatív arisztokratákból, illetve a politikai katolicizmust képviselő kereszténypárti politikusokból álló csoport proklamációt adott ki, amelyben leszögezte, hogy a magyar király II. Ottó, aki azonban vis maior miatt trónját nem foglalhatja el.¹² Ugyanekkor Csernoch János bíboros, a történelmi Magyarország utolsó hercegprímása a következőképpen nyilatkozott: „Az én közjogi fölfogásom szerint is Ottó királyi hercegre nézve a trónöröklés beállott, és így felséges atyja elhalálózása következtében ő ma Magyarország jog szerinti királya.”

Nagy konfliktusforrás volt a katolikus felső klérus hagyományos – és történelmi kontextusában érthető – Habsburg-barátsága, amely olyan erős volt, hogy Serédi Jusztján bíboros, esztergomi érsek még az 1940-es évek első felében készített politikai feljegyzéseiben is következetesen Ottó királyról írt.

A legitimista főpapok között – akik sorába a korszak hercegprímásai (Csernoch János, Serédi Jusztinián és Mindszenty József) is beletartoztak – a legtevékenyebb Mikes János szombathelyi püspök volt, aki az első királypucss alkalmával rezidenciáját is biztosította a visszatérni készülő királynak.¹³ IV. Károly 1921 nagycsütörtökén Erdődy Tamás gróf társaságában érkezett meg a szombathelyi püspöki palotába, ahol hívei (többek között gróf Sigray Antal és Lehár Antal ezredes, a nyugat-magyarországi haderő parancsnoka) mellett találkozott gróf Teleki Pál miniszterelnökkel is. Húsvétvasárnap innen utazott – miután tanácsadói biztosították Horthy vélt lojalításáról – Budapestre, ahonnan azonban csalódottan kellett visszatérnie a szombathelyi püspökségre, hogy aztán kénytelen elhagyja az országot.¹⁴

De Mikes János nemcsak gyakorlati segítséget nyújtott az uralkodócsaládnak, hanem a katolikus egyház szervezettségét alapul használva ápolta is a legitimista eszmét. A szombathelyi egyházmegye területén – és ez más püspökségekre is igaz – rendszeresen tartottak szentmisét a Habsburg-családról: Károly lelki üdvéért, illetve Ottó egészségéért. A Habsburg-kultusz jegyében építtetett templomot IV. Károly emlékére Mindszenty (akkor még Pehm) József zalaegerszegi plébánosként. A zalaegerszegi Jézus Szíve ferences templom 1927. szeptemberi felszentelése jeles eseménye volt a magyar legitimista mozgalomnak.

Mindszenty később is kitartott a Habsburg család mellett. A Horthy-korszakban december 6-án, Miklós-napon például tüntetően rendre hétköznapi miserendet tartott, noha akkoriban országszerte iskolai szünettel és ünnepi istentiszteletekkel emlékeztek meg a kormányzóról. 1945 után jóformán egyedül ő képviselte a politikai palettán a legitimizmust és minden megtett azért, hogy az országnak legalább az államformája királyság maradjon.¹⁵

Éppen Mindszentynek a monarchia államformája fenntartása mellett megfogalmazott véleménye kapcsán érdemes idézni a következő – Balogh István miniszterelnökségi államtitkár, katolikus plébános és Hamvas Endre csanádi püspök közötti 1946 eleji levélváltást.

Balogh páter 1946. február 16-án – alig több mint két héttel a köztársaság kikiáltása és Tildy Zoltán köztársasági elnökké választása után – levelet írt Hamvas Endre püspöknek, amelynek arra kérte, tegye megfontolás tárgyává, illetve próbáljon meg hatással lenni Mindszentyre, hogy a magyar katolikus egyház – élén a hercegprímással és a felsőklérussal – fogadja el az új államformát, s tegyen gesztusokat a köztársaság vezetői és az új politikai berendezkedés reprezentánsai felé.

„Az egyház részéről a köztársaság és annak elnöke iránt bizonyos passzivitás érezhető. Az első három napban egyháziak és egyházközségek részéről érkeztek hozzám gratuláló táviratok. Azután látszat szerint – mint mondtam – mintegy titkos utasításra ezek teljesen megszűntek; egyetlen püspök sem üdvözölte.

Nem kívánom Nagyméltóságod felfogását, vagy álláspontját befolyásolni, mégis kérem, méltóztassék megfontolás tárgyává tenni, nem kellene-e mégis bizonyos közeledésnek jelt adni akár a papság, akár az egyházközségek útján. Egyébként is aggodalommal látom, hogy a viszony mindinkább romlik, holott most Őeminenciája¹⁶ hetek óta valóban a legteljesebb tartózkodást tanúsítja és a tüntetéseket az ő nevében olyanok provokálják, akik az antiszemizmust szeretnék újra lángra lobbantani. Ez természetesen a nagyközönség előtt még nem áll tisztán, a munkáspártok sajtójának pedig nem áll érdekében a valóságot közölni.

Kívánatos volna megfontolás tárgyává tenni, nem volna-e alkalmas, ha Őeminenciája akár saját személyében, akár a püspöki kar nevében olyan nyilatkozatot adna, mely minden félreértést kizár, különösen a földreform és a legitimizmus tekintetében.”¹⁷

Hamvas püspök erre 1946. február 21-én reagált. Levelében kijelentette, hogy – mint az az egyház tanításából is következett – a monarchia híve volt, de köztársaság felé is illő tisztelettel és az állampolgároktól elvárható lojalitással lesz. „A királyság híve voltam mostanáig – írta Hamvas Endre. – Ezt tudják rólam igen sokan. Vajjon nem joggal tarthattam-e attól, hogy nem hisznek érzelmeim őszinteségében és farizeusnak vagy szélkakasnak mon-

danak, ha most ennek ellenkezőjét juttatom kifejezésre? Vajjon én is úgy tegyek, mint néhai Balthazar református püspök,¹⁸ aki rövid egymásutánban üdvözölte áradozva Károly királyt, Kun Bélát, a román királyt és Horthy Miklóst? Nekem, katolikus püspöknek ez etikai és pszichológiai lehetetlenség.

Tisztán ez volt az oka, hogy én nem üdvözöltem a köztársaságot és annak tiszteletreméltó elnökét, nem pedig valami ellenséges indulat vagy számító passzivitás. Államtitkár Úr tudja, hogy mi az Egyház tanítása az államformáról és az alattvalói lojalitásról.¹⁹ Ehhez tartjuk magunkat és ez a köztársaságot csak segítheti. Semmiféle utasításról, mely az egyházközönségeket elhallgattatta volna, nem tudok.²⁰

Mint az közismert, Horthy Miklós kormányzó gyakorló református volt. Ennek ellenére az állam(fő) reprezentáció és szimbolikus aktusok síkján igyekezett a lehető legjobban akkulturálódni a magyarság többségét magába foglaló katolicizmus vallási szokás- és rítusrendszeréhez. Erre jó példa az 1938-as hármasszentév eseménysorozata. A magyar állam és a katolikus egyház ekkor közösen ünnepelte az államalapító király halálának kilencszázadik évfordulóját és az egyetemes katolikus világegyház nagy ünnepét, az Eucharisztikus Világkongresszust, valamint a magyar katolikusok megemlékeztek az ország kilencszáz évvel korábbi Szűz Máriának való felajánlásától. „Rendkívüli magas kitüntetés volt ez a számunkra – írta visszaemlékezésében a kormányzó –, amit méltóan meg is becsültünk. A bíboros államtitkár úr [Eugenio Pacelli] nem sajnálta a fáradságot, hogy a sok nyelven kívül, melyet folyékonyan beszélt, még a mi nyelvünket is megtanulja. Aki részt vett a Hősök terén az ezredéves emlékmű előtt tartott főpapi misén, aki látta az esti körmenetet a Dunán, amint a legméltóságosabb oltáriszentség kivilágított hajón vonult fel számos más hajó kíséretében a fényárban úszó partok között, az ezeket a mélységesen megkapó élményeket sohasem fogja elfeledni.”²¹

A fenti sorokból érződik, hogy – a kötelező protokolláris részvételen túl – át tudta érezni, hogy a több milliós magyar katolikus hívőseregnek milyen nagy lelki táplálékot és erőt ad ez a szakrális esemény – a kedvezőtlen külpolitikai viszonyok (Hitler az immár Magyarországgal határos Németország katolikusainak megtiltotta a világkongresszuson való részvételt) és az aggasztó belpolitikai tendenciák (a társadalom egyes csoportjainak radikalizálódása, a nyilasok és nemzetiszocialisták politikai térfoglalása) ellenére is. 1938. május 25-én este, a pápai legátus (teljhatalmú pápai megbízott), a már említett Eugenio Pacelli – a későbbi XII. Pius pápa – tiszteletére mondott pohárköszöntőt Horthy, amelyben a magyar állam és a katolikus egyházat irányító Apostoli Szentszék közötti jó kapcsolatról és annak történelmi előzményeiről beszélt. „Magyarország hálatelt szívvel őrzi Szent Péter utódjának emlékét, akik történelmének sorsdöntő óráiban, többek között ennek az ősi városnak [Buda 1686. évi] felszabadítása idején, értékes segítségükben és támogatásukban részesítették. Ugyanattól a hálától vezetettve, mint a múltban, Magyarország mindig meg fogja becsülni az atyai jóindulat érzelmeit, amelyet a Szentatyra iránta tanúsít. Azok a szerencsés és szoros kapcsolatok, amelyek minket a Szentszékkel évszázadok óta összefűznek, jelentik a jövő egyik legbiztosabb zálogát. Ettől a szilárd meggyőződéstől eltelve emelem poharamat a Pápa Őszentségének [XI. Pius – Achille Rati] fennkölt személyiségére s Eminenciád [Eugenio Pacelli] egészségére.”²²

Ugyancsak a kormányzó emlékirataiból tudjuk, hogy Horthy – valószínűleg az államfőségének egyik legitimáló tényezőjeként általa (is) vallott Szent Korona-tan miatt – tisztelte a magyar állam területi, jogi és eszmei integritását manifesztáló Szent Koronát. „A szent korona számunkra nem látványosság, hanem az ország összes felségjogait megtestesítő, megszentelt kegyeleti tárgy, a magyar állami felségjog birtokosa. Így fogta fel jelentőségét Pacelli bíboros államtitkár, a későbbi XII. Pius pápa is, midőn a budapesti nemzetközi eucharisztikus kongresszus alkalmával 1938-ban térdet hajtva imádkozott előtte.”²³

Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatát ambivalencia jellemezte. Az 1918–19. évi forradalmakra nem volt adható más politikai válasz, csak a konzervatív – keresztény nemzeti – fordulat, amelynek ideológiája a történelmi keresztény egyházak valláserkölcsei és szociális tanításának integrálásával jött létre, s első megfogalmazói is sok számmal kötődtek a katolicizmushoz. Így a katolikus egyház és a kormányzó kapcsolatrendszerében az együttműködés szándéka dominált, azt a kölcsönös elfogadás és az egymással vállalt szolidaritás határozta meg. Ez a kényszerű kooperáció azonban korántsem volt súrlódásmentes. A legnagyobb konfliktus a katolikus felső klérus hagyományos – és történelmi kontextusában érthető – Habsburg-barátsága és protestánsellenessége volt. A főpapok többsége az egész Horthy-korszakban gyanakvással, idegenkedve tekintett a református államfőre és ezzel párhuzamosan (egyház)politikai befolyásáért aggódva féltékenyen nézett a protestáns püspökökre.

A jó együttműködés és a viszonzott támogatás ellenére a katolikus egyház hivatalosan expressis verbis soha nem legitímálta Horthy hatalmát. A püspöki kar a korszak elején – Prohászka Ottokár és Zadravecz István kivételével – a Habsburg dinasztia visszatérésében reménykedett és támogatta is az erre irányuló törekvéseket. De a katolikus főpapok a harmincas-negyvenes években is távolságtartással nézték a kormányzó jogkörbővítési és dinasztiaalapítási kísérleteit.²⁴

JEGYZETEK

1. Például Balázs Béla (1954): A klerikális reakció szerepe a Horthy-fasizmus uralomra jutásában és konszolidálásában. Szikra Kiadó. Budapest.
2. Erre példa: Gergely Jenő (1999): A katolikus egyház története Magyarországon. 1919–1945. Pannonica Kiadó. Budapest.
3. Erre példa az amerikai kontinensen élő egyháztörténész katolikus pap először angolul, majd magyarul megjelent munkája: László T. László (2001): Egyház és állam Magyarországon. 1919–1945. Szent István Társulat. Budapest.
4. Az eddig megjelent szakirodalom és a források alapján az egyik legkiválóbb összefoglalás: Spannenberg, Norbert (2006): Die katholische Kirche in Ungarn. 1918–1939. Positionierung in politischen System und „Katholische Renaissance“. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
5. Miklós Péter (2008): Konfliktus és szolidaritás. Szempontok Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatának értelmezéséhez. Egyháztörténeti Szemle, 2008. 2. sz. 205–212.
6. Horthy Miklós (1990): Emlékirataim. Európa Kiadó. Budapest. 140.
7. Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 12. old.
8. Zombori István (2010): Horthy, Zadravecz és Szeged (1919). In: Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Belvedere Meridionale. Szeged. 171–180.
9. Zadravecz István (1931): Szerafi szárnyakon. Ima- és elmélkedőkönyv. Ferences Missziószövetség. Budapest. 84–85.
10. A frankhamisításról lásd Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 19–31. old.
11. Bánó Zoltán és Szabó László röpirata Horthy kormányzó unokájának királlyá koronázása érdekében. (Budapest, 1942. október) Idézi: Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései. 1941–1944. (1990) Sajtó alá rendezte, az előszót, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Orbán Sándor és Vida István. Budapest. Zrínyi Kiadó. 153–154.
12. Ottó életútjáról, politikai karrierjének indulásáról lásd Gulyás László (2011): A korona árnyékában. Habsburg Ottó, 1930–1945. Rubicon 2011/8. szám 12–21. old.
13. A további részletekről lásd Gulyás László (2010): 1921. március 27. Kísérlet Károly király és Horthy kormányzó találkozójának rekonstrukciójára. Miklós Péter szerk. (2010): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Belvedere Meridionale. Szeged. 275–282. old.
14. Miklós Péter (2011): Habsburg Ottó és a katolikus egyház. Rubicon, 2011. 8. sz. 22–25.
15. Balogh Margit (2010): Mindszenty József prímás-érsek és az államforma kérdése 1945–1946-ban. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2010. 3–4. sz. 111–126.

16. Öminenciája = Mindszenty József.
17. Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal iratai. Egyházigazgatási iratok. I. 1. a. 500/1946.
18. Baltazár Dezső (1871–1936) 1911-től halálig a Debrecen székhelyű Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke.
19. Aquinói Szent Tamás (1224–1274) – akinek modernizált tanítása (a neotomizmus) a tizenkilencedik század második felétől a második vatikáni zsinatig (1962–1965) az egyház hivatalos álláspontja volt – szerint az ideális államforma – teológiai alapokon – a monarchia.
20. Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal iratai. Egyházigazgatási iratok. I. 1. a. 500/1946.
21. Horthy Miklós: i. m. 205–206.
22. A XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus emlékkönyve. Közrebocsátja: a kongresszus előkészítő főbizottsága. Budapest, Szent István Társulat, 1938. 125.
23. Horthy Miklós: i. m. 169.
24. V. ö. Serédi Jusztinián (1990) 70–73. és 134–136.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári és kiadott források

- Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal iratai. Egyházigazgatási iratok. I. 1. a. 500/1946.
A XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus emlékkönyve (1938). Közrebocsátja: a kongresszus előkészítő főbizottsága. Szent István Társulat. Budapest.
Horthy Miklós (1990): Emlékirataim. Európa Kiadó. Budapest.
Serédi Jusztinián (1990) hercegprímás feljegyzései. 1941–1944. Sajtó alá rendezte, az előszót, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Orbán Sándor és Vida István. Budapest. Zrínyi Kiadó.
Zadravecz István (1931): Szerafi szárnyakon. Ima- és elmélkedőkönyv. Ferences Missziószövetség. Budapest.

Szakirodalom

- Balázs Béla (1954): A klerikális reakció szerepe a Horthy-fasizmus uralomra jutásában és konszolidálásában. Szikra Kiadó. Budapest.
Balogh Margit (2010): Mindszenty József primás-érsek és az államforma kérdése 1945–1946-ban. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2010. 3–4. sz. 111–126.
Gergely Jenő (1999): A katolikus egyház története Magyarországon. 1919–1945. Pannonica Kiadó. Budapest.
Gulyás László (2010): 1921. március 27. Kísérlet Károly király és Horthy kormányzó találkozásának rekonstruálására. Miklós Péter szerk. (2010): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Belvedere Meridionale. Szeged. 275–282. old.
Gulyás László (2011): A korona árnyékában. Habsburg Ottó, 1930–1945. Rubicon 2011/8. szám 12–21. old.
Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
László T. László (2001): Egyház és állam Magyarországon. 1919–1945. Szent István Társulat. Budapest.
Miklós Péter (2008): Konfliktus és szolidaritás. Szempontok Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatának értelmezéséhez. Egyháztörténeti Szemle, 2008. 2. sz. 205–212.
Miklós Péter (2011): Habsburg Ottó és a katolikus egyház. Rubicon, 2011. 8. sz. 22–25.
Spannenberg, Norbert (2006): Die katholische Kirche in Ungarn. 1918–1939. Positionierung in politischen System und „Katholische Renaissance“. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
Zombori István (2010): Horthy, Zadravecz és Szeged (1919). In: Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Belvedere Meridionale. Szeged. 171–180.